

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ тилидағы математик терминологияның шаклланышы ва ривожы хақида сўз юритилган.
РЕЗЮМЕ. В статье идёт речь о формировании и развитии каракалпакской математической терминологии.
SUMMARY. The article deals with the formation and development of the karakalpak mathematical terminology.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ АФФИКС МОРФЕМАЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

А.Қ.Оразымбетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: морфология, сўз, сўз ясалиши, сўз ўзгариши, морфема, морфема, аффикс, суффикс, постфикс, префикс, флексия, инфикс, унификс.

Ключевые слова: морфология, слова, словообразование, словоизменение, морфема, морфема, аффикс, суффикс, постфикс, префикс, флексия, инфикс, унификс.

Key words: morphology, words, word formation, word change, morphemics, morpheme, affix, suffix, postfix, prefix, inflection, infix, unifix.

Сөздин ен киши мәни алатыўшы бөлегинин бири болған көмекши морфемалардын (аффикс) конкрет бир тилдеги қолланылыўын. атқаратўғын хызметлерин анықлаў хәм түрлерге бөлиў хәзирги морфемиканың әхмийетли мәселелеринин бири болып табылады. Аффикслер. бириншиден. сөз қурамындағы атқаратўғын хызметине қарай. екиншиден. сөздеги түбирге хәм бир-бирине қатнаслы өз ара орнына қарай түрлерге бөлинеди. Барлық тиллерде аффикслер сөз қурамында атқаратўғын хызметине сәйкес сөз жасаўшы. форма жасаўшы хәм сөз өзгертйўшы болып үш түрге бөлинеди.

Дүнья тиллеринде аффикс морфемалардың яғный аффикслердин сөздин қурамында қолланылыў орнына қарай суффикс, постфикс, префикс, флексия, интерфикс, инфикс, циркумфикс (конфикс), трансфикс

(диффикс), унификс, симульфикс, дисфикс т.б. бир неше түрлері бар. Бул көрсетилген аффикслер дүнья тиллериниң типологиялық өзгешеликлерине қарай ҳәр түрли тиллерде қолланылыў дәрежеси ҳәр қыйлы болып келеди.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги аффикс морфемалар сөзлердин қурылысындағы орнына қарай суффикс, постфикс, жалғаў (флексия) сыяқлы үш түрге [9:9] ямаса суффикс, постфикс, префикс, жалғаў сыяқлы төрт түрге [3:14] бөлинеди деп көрсетиледи. Тил материаларын анализлеп қарағанымызда тилимизде аффикслердин буннан басқа түрлері де ушырасатуғынлығын көрийге болады. (Кестеге қараң).

Аффикслердин түрлері

Аффикслер	Схемасы	Сыпатламасы	Мысалы	
			Дүнья тиллеринде	Қарақалпақ тилинде
Суффикс	түбир-суффикс	Сөз түбириниң кейнинде келеди.	Рус: <i>лесник, футболист</i>	<i>балық-шы, кеўил-ли</i>
Постфикс	түбир - флексия -постфикс	Сөз түбириниң кейнинде жалғаўдан соң келеди.	Рус: <i>держатъ-ся, улыба-ла-сь, идём-те</i>	<i>қахарман-лар-ша, үй-де-ги</i>
Префикс	префикс- түбир	Сөз түбириниң алдында келеди.	Рус: <i>просмотреть, зачитатъ</i>	<i>бий-қайғы, на-қолай</i>
Флексия	түбир - флексия	Сөз түбириниң кейнинде келеди.	Рус: <i>беж-ит, весёл-ый</i>	<i>мектеп-те, оқы-ды</i>
Интерфикс	түбир-интерфикс-түбир	Еки сөзди (морфеманы) бир-бири менен байланыстырады.	Рус: <i>сам -о- лёт, латын: class -i- ficatio</i>	<i>усы-н-да, уна-м-лы, кел-е-шек</i>
Инфикс	тү -инфикс-бир	Сөз түбириниң ишинде келеди.	Латын тили: <i>fidit</i> – ол бөлинди. <i>findit</i> – ол бөлинеди (- <i>n</i> - инфикс) тагал (Филиппин) тили: <i>hanap</i> - излө. <i>humanap</i> – изледи (- <i>um</i> -инфикс)	<i>ма-га-н. са-га-н, (-га- инфикс) ысы (фейил) ыссы (келбетлик) (-с- инфикс)</i>
Циркумфикс (конфикс)	циркум- түбир -фикс	Қосымтаның бир бөлеги түбирден бурын, екиншиси оннан кейин келеди.	Немис тили: <i>mash</i> (ислөў) <i>ge-mach-t</i> (исленген)	
Трансфикс	тү-трансфикс-би-трансфикс- р	Бунда түбир үш даўыссыз сес болып, сөздин мәнисинен формасы олардың арасындағы даўыссыз селерге (-i, -a, -u) байланыс-лы болады.	Араб тили: <i>kitab</i> - <i>kutap</i> , <i>katib</i> -жазыўшы, <i>kutab</i> –жазды.	
Унификс	түбир-суффикс, префикс- түбир	Унификс - уникал аффикс, сөздин басқа сөзлерде қай-таланбайтуғын бөлекшеси (суффикс ямаса префикс).	<i>почт - амт, жен - их, аван - сцена.</i>	<i>қос-тар ала-ғат, бат-ыл</i>
Симульфикс	тү - симульфикс-бир	Симульфикс – жаңа форма жасаў ушын түбирдеги бир ямаса бир неше фонемаларды өзгертйўди қамтыйтуғын аффикс.	Инглис тили: <i>tooth</i> (тис) - <i>teeth</i> (тислер) <i>man</i> (еркек) - <i>men</i> (еркеклер)	
Дисфикс	түбнр	Түбир бөлегиниң элизиясы. Кесилген сегменттин өзи дисфикс емес, өйткени ол түбирдин бөлеги болып табылады.	Алабама тили: <i>tipasli</i> –бузыў <i>tipli</i> - <i>яйпан етиў</i>	

Суффикс – (*латынша* suffixus «*бириктирилген, тиркелген*») бул түбірден кейин келетүгын, әдетте, жаңа сөзлерди жасау ушын қолланылатүгын морфема, оны сөздин формасын жасау ушын хәм қолланыўға болады. Қарақалпақ тилинде **суффикс** түбірдиң жуўан, жиңишкелигине қарай жалғанып сөз жасау ямаса форма жасау хызметлерин атқарады. Мәселен, *балықшы, қыйын-шылық, кеуіл-ли, китап-ша, сәлем-лес т.б.*

Мысалы: Оларға көбирек құрғақшылық унайтуғын болса керек (М.Нызанов). Данияр аға менен бир мәсләхәтлесип алыўым керек (К.Алламбергенов).

Постфикс – (*латынша* postfixus – «*кейинине бириктирилген, тиркелген*»), термин *И.А. Бодуэн де Куртене* *тәрәпинен киритилген* [8:141-142] – сөздеги түбир хәм флексиядан кейин орналасқан аффиксти билдиретүгын лингвистикалық термин. Сөздин барлық басқа морфемаларынан кейин (флексиядан кейин) орналасқан ең киши мәнили бөлекшеси. Қарақалпақ тилинде де жалғаудан (флексиядан) кейин жалғанатуғын сөз жасаушы суффикслер де бар. Олар постфикс деп аталады. Мәселен, *-ша, -ше, -ғы, -ги: қақарманлар-ша, үйде-ги, қыста-ғы т.б.*

Мысалы: Әмирим туўып даладағы гәпти үйге айтып көрген жоқ едим (М.Нызанов). Урыларша түн жамылып көшиўине себепши болған еди (К.Каримов).

Префикс – (*латынша* praefixus «*алдына бириктирилген*») – бул түбірдин алдында туратүгын және сөздин мәнисин толықтыратүгын ямаса өзгертетүгын сөздин мәнили бөлекшеси. түбірден бұрын келип, оның лексикалық ямаса грамматикалық мәнисин өзгертетүгын морфема. Агглютинатив тиллерде, соның ишинде, қарақалпақ тилинде олар сийрек жумсалады хәм сөз жасау хызметин атқарып келеди. Қарақалпақ тилинде *бий, на, нә* префикслери қолланылады. Мәселен, *бийқайғы, нақолай, нәмәрт т.б.* Функциясы бойынша тилимиздеги атлық хәм басқа да сөз шақаптарынан дөрәнди келбетлик пайда етиўши - *сыз* аффиксине сәйкес келеди [3:56].

Мысалы: Бундай биймәни гәпти ким айтып жүр сизге? (М.Нызанов).

Бул нәмәрт көпшиликтиң алдында әшқара етиўден қайтпайды (М.Нызанов).

Флексия – (*латынша* flexio «*бүгиліу, ийиліу*»), термин Ф. фон *Шлегель* *тәрәпинен киритилген* [11] флектив тиллердеги сөзлердиң формаль-грамматикалық қурылысы менен функциясын сыпатлауға байланыссы көп мәнили термин. Флексия – сөздеги ең акырғы морфема (олардан кейин тек постфикс туруы мүмкин) [9:10] яғный сөз өзгертиўши қосымталар. Флектив тиллерде бир флексия бир неше грамматикалық мәнилерди (жыныс, сан, сеплик яки мейил, мәхәл, бет-сан) аңлатып келеди [1:5]. Қарақалпақ тилинде флектив тиллердегидей ҳақыйқый флексия жоқ, шәртли түрде ғана «флексия» деп аталады хәм көбинесе оның орнына «жалғау» термини қолланылады. Барлық агглютинатив тиллердеги сыяқлы жалғаулар көбинесе бир грамматикалық мәнини аңлатып келеди. Қәлеген сөзде флексияның болуы шәрт емес. Олар тек атлық ямаса атлыққа өткен хәм феил сөзлерге жалғанып, олардың грамматикалық мәнилерин анықлайды хәм басқа сөзлер менен байланыстырады. Мәселен, атлық ямаса атлыққа өткен сөзлерде флексиялар тек бир грамматикалық мәнини аңлатып келеди.

Мысалы: Бағқа қастын тиккен басшылар буның менен де жаман хәрәкетлерин тоқтатпады (К.Алламбергенов).

Бундағы хәр бир флексия тек бир грамматикалық мәнини аңлатып тур.

Феил сөзлерде бир неше грамматикалық мәнилерди аңлатып келеди.

Мысалы: Бир- биреўге қоңырау етиўди сийреклеттик (М.Нызанов).

Бунда –к флексиясы I бетти, көплик санды билдиритур.

Интерфикс – (*латынша* interfixus «*арасына бириктирилген*») тиккелей байланысыуы морфонологиялық себеплерге байланыссы мүмкин болмаған морфемаларды (түбир менен суффиксти ямаса еки тийкарды бир-бири менен) байланыстыруға (бириктириўге) арналған сөздин бөлекшеси. Е.А.Земская интерфикслерге «өз мәнисине ийе емес, тилдиң қурылыслық қуралы хызметин атқаратүгын хәм функциясы сөздеги морфемаларды байланыстыруы болып табылатүгын сөздин бөлекшеси» деп анықлама береді хәм олардың усындай хызметин есапка алып интерфикс деп атаған [4:36-62]. Оның пикиринше, мәнисиниң жоқлығы интерфиксти морфемаға жатқызыўға мүмкиншилик бермейди. Бизинше, интерфикстин мәнисиниң жоқлығы салмақлы дәлил, бирак интерфикслердин морфемалық статусын жоққа шығаруы ушын жеткиликсиз. Себеби, тилдеги көмекши сөзлер де асемантикалық болып табылады. Қарақалпақ тилинде айырым әдебиятларда аффикслердин түбир менен түбірдиң арасында келиўин интерфикс деп атайды [2:203; 1: 6]. Мәселен, *пар-о-воз, дым-о-ход, сорок-а-летний, стал-е-вар т.б.*

Соның себепинен қарақалпақ тил билиминде интерфикс тек қоспа түбирлерди ғана бириктирип келеди хәм түпкиликлі сөзлерде ушыраспайды деген надурсы пикир қәлиилескен. Ал, интерфикслер: 1) түбир (тийкар) менен суффиксти, 2) түбир менен жалғауды, 3) қоспа сөздеги түбир морфемаларды байланыстыруы ушын қолланылады [4:42]. Қарақалпақ тилинде булардың биринши хәм еккинши түрлери ушырасады. Мәселен, *усы-н-да, жең-им-паз, кел-е-шек т.б.* М.С.Кудайбергенов бул морфемаларды бирде субморф, бирде морфемаларды бир-бири менен байланыстырушылық хызмет атқаратүгын интерфонема деп атайды [6:84-102]. Бизинше, бундай морфемаларды субморф деп атау надурсы болады, себеби, олар байланыстырушылық хызмет атқарып тур. Субморф болуы ушын морфема өзи қосылған сөзлерде хеш қандай мәни аңлатпауы хәм хызмет атқармауы керек. Мәселен, әсте-әстен (-н), мәни –мәнис (-с), дизелеп- дизерлеп (-р) т.б. Мысалы: Сәлемлесип, төсеўли кийизге дизерлеп отырды (К.Каримов).

Интерфикс сөздеги морфемаларды байланыстыруы хызметин атқаратүгын есапка алсақ, қарақалпақ тилинде де интерфикс ушырасатүгын көриўге болады. Мәселен, *усы-н-да, усы-н-нан, китабы-н-да, үйи-н-е (тартымның 1,2-бетинде үйим-е, үйиң-е), жең-им-паз, уна-м-лы, көтер-иң-ки, жағ-ым-лы т.б.*

Мысалы: Усынан кейин тағы да тым-тырыс қалдық (М.Нызанов). Ал, мен унамлы нәтийжеден есеңкиреп қалғаным жоқ (М.Нызанов). Өзиң де атлардың жанында бола бер (К.Каримов).

Инфикс – (*латынша* in –иши +fixus - киритилген) түбірдиң ишине кирип қолланылатүгын көмекши морфема. Ол түбірдиң ишине киритилип сөз жасау ямаса сөз өзгертиў хызметин атқарады. Ески хинд-европа (праиндоевропа) тиллеринде инфикс болған болуы мүмкин. себеби, латын тилинде (*ffidit- ол бәлинді, findit- ол бәлинеди: -n инфикс*) из қалдырған. Инфикслерди қолланыу хәзирги тиллерге тән емес, бирак литва тилинде инфикслер сақланған (*lipti – жабысыў, limpi – жабысқақ: -m инфикс*), тагал (филиппин) тилинде де ушырасады (*hanap - излеу, humanap – изледі: -um инфикс*) [7:151]. Қарақалпақ тилинде инфикс бар деп тастыйықлау қыйын. Бирак айырым формалардың түбірдин ишине киритилип сөз жасау ямаса сөз өзгертиў хызметин атқаруынан инфикс хызметин атқаратүгын хәдийсенің жүз беретүгын көриўге болады. Мәселен, сөз өзгертиў хызметин атқарады. *мен- маған, сен-саған, (мен-га, сен-га емес).*

Мысалы: Қайда саған жерден баска жерде тиришилик жок (М.Нысанов).

Сөз жасау хызметин аткарады: **-с** – *ысы (фейил) – ыссы (келбетлик)*, **-и** – *ашы (фейил) – ашыы (келбетлик)*, **-з** – *маза (атлық) – мазза (таңлақ)*, **-з** – *қашан (алмасық) – қашшан (рәуиш)*, **-л** – *жылы (фейил) – жылыы (келбетлик)* т.б. Айырым әдебиятларда буны сөз жасалыудың «Фонетика-семантикалық ұсылы»ның бир түри ретинде көрсетиледи [10:31-32], демек, сөз жасалған деп есаплайды. Бундағы «ысы, ашы, маза, қашан, жылы» сөзлери дөрэнди сөздің жасалыуына база болған тийкар – дөретиуши тийкарлар [9:14].

Мысалы: Жазда сизлерге ыссы өтпей ме? (М.Нысанов). Темирши ашыы болса да ҳақыйкатты айтқан еди (К.Каримов). Ол жигиттен бул сөлери дүткени қашшан (К.Каримов).

Дүнья тиллеринде дерлик ушыраса бермейтуғын инфикске сәйкес кубылыстың тилимизде ушырасыуы, көплеген тилши алымлардың қарақалпақ тилинің грамматикасына болған үлкен қызығыушылығын оятыуы мүмкин.

Унификс - уникал аффикс, сөздің басқа сөзлерде қайталанбайтуғын бөлекшеси (суффикс ямаса префикс). Тилдеги айырым сөзлерде басқа хеш бир сөзлерде ушыраспайтуғын бөлекшелер (морфемалар) ажыратылады. Олар унификслер деп аталады. Бул терминди биринши рет Е.А.Земская қолланған хәм ол сөздің

усындай элементлерин де сыпатлап көрсеткен [5:103]. Унификс басқа морфемалар сыяқлы тәкирарлануы қәсийетине ийе емес. Ҳазирги тил билиминде унификс-тиң сөздің ең кишкене мәнили бөлекшеси яғный морфемалық статусы гүман туўдырмайды. Олар тийкарынан сөз жасаушы аффикслер есапланады.

Мысалы: Қәлеп қосылған қостары – өз Бийбигүли көз алдына келди (К.Алламбергенов).

Бизің сыншыларымыз батыл пикир айта алмайды, қорқақ (М.Нысанов).

Ақыры, қуяш та жерге алағат түседи ғой (М.Нысанов).

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде суффикс, постфикс, префикс, флексиялар менен бирге интерфикс, инфикслер хәм унификслер де, әлбетте, бар кубылыс. Соған қарамастан интерфикслер ретинде қарастырылатуғын кубылыслардың хәртүрли «әхмийетсиз» топарларының морфемикалық жағдайы тартыслы болып қала береді. Инфикс мәселеси тил билиминде морфемаларды анықлау принциплерине хәм олардың зәрүр белгилериниң анықламаларына байланыслы шешиледи. Ал, унификслерди тилимиздеги сөз жасаушы өнимсиз аффикслердің ишинен қарастыруы арқалы анықлау мүмкин. Бул кубылыслардың хәр бири қарақалпақ тилинде қосымша изертлеулерди талап етеди.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А. Рус хәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы (Сөз жасалыуы хәм морфология). – Нөкис: «Билим», 1995. 140-б.
2. Бердимуратов Е., Дәулетов А. Тил билимине кириспе. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 276-б.
3. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili (Morfemika, morfonologiya, sóz jasalıw hám morfologiya). – Nókis: « Bilim » 2010. 252-b.
4. Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском словообразовании. Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – Москва: «Наука», 1964. –С. 362.
5. Земская Е.А. Унификсы (Об одном виде морфем русского языка). // Уч. записки МГПИ. № 341. –Москва: 1969. – С. 100-106.
6. Қудайбергенов М.С. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. – Ташкент: «Зар қалам» 2006. 144- б.
7. Плунгян В. А. Почему языки такие разные. – Москва: «АСТ-пресс», 2010. –С.272.
8. Реформатский А.А. Введение в языковедение. –Москва: «Аспект Пресс», 1996. –С. 536.
9. Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. (Сөз жасалыуы хәм морфология). – Нөкис: «Билим» 1994. 451-б.
10. Ҳазирги қарақалпақ тили (Морфология). – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1981. 266-б.
11. Schlegel Fr. Über die Sprache und Weisheit der Indier, Heidelberg, 1808. – S. 441.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада ҳозирги қарақалпақ тилидаги аффикс морфемаларнинг сўз қурилишидаги ўрнига қараб суффикс, постфикс, префикс, флексия каби турларидан бошқа интерфикс, инфикс, унификсларда учраши ҳақида фикр юритилади. Уларнинг ҳар бири алоҳида изланишларни такозо этиши баён қилиниб, интерфикс, инфикс, унификсларга назарий аниқлиқлар киритилган ҳолда мисоллар билан ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена информация о наличии в аффиксных морфемах современного каракалпакского языка в зависимости от их места в структуре слова помимо суффиксов, постфиксов, префиксов, флексии также интерфиксов, инфиксов, унификсов. Утверждая, что каждая из них требует отдельного исследования, поясняются теоретическими разъяснениями и примерами интерфиксы, инфиксы, унификсы.

SUMMARY. This article deals with the presence in affix morphemes of the modern Karakalpak language, depending on their place in the structure of the word, in addition to suffixes, postfixes, prefixes, inflections, there are also interfixes, infixes, and unifixes. Stating that each of them requires a separate study, interfixes, infixes, and unifixes are explained with theoretical explanations and examples.

КҮНДЕЛИКЛИ БАСПАСӨЗ ТИЛИНДЕ ШАХСТЫ АңЛАТЫҰШЫ ПЕРИФРАЗЛАРДЫҢ ҚОЛЛАНЫЛУЫ

А.К.Пирнязова – филология илимлериниң докторы (DSc)

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Г.П.Каллибекова – филология илимлери бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: перифраза, газета матни, публицистик жанр, таққослашлар, образли ифода воситалари.

Ключевые слова: перифраза, газетный текст, публицистический жанр, сравнения, образно-выразительные средства.

Key words: periphrasis, newspaper text, journalistic genre, comparisons, figurative and expressive means.

Перифраза күнделикли баспасөз тилинде көркемликти тәмийинлеуши қурал сыпатында өнимли қолланылады. Хәр бир тексттиң тәсиршенлигин тәмийинлеуде хызмети айрықша. Газета оқыўшысын хәр бир тараў бойынша логикалық ойлауға бағдарлайды. Перифразаларды жетилистируде журналистлер, өз хабаршылары, арнаўлы хабаршылар менен бирге шебер дөретиуши инсанлардың хызметлерин атап өтиўге болады. Себеби, текстти таярлауда, тема таңлауда хәм оны газета оқыўшысына

жеткерийде сөз үстинде қайта-қайта изленип, үнлес форманы жаратады. Соның нәтийжесинде ғана жаңа перифразалар дөретиледи. Оларды биз бир қатар текстлерде бақладық. Газета тилинде өмири өрнек инсанлар ҳаққында таярланған мақалаларды үйренгенде шахстың өзине тән өмир жолы, таланты, характери хәм қахарманлығын жәмийетке жеткерийде перифразалардан өнимли пайдалана алғанлығын атап көрсетиўге болады. Перифразалар бир қатар изертлеулерде үйренилген. «Рус тилиндеги